

SLUTRAPPORT

for projekt

Mandemarke Grøn Plan

**Naturgenopretning og etablering af rekreativt fællesområde
på arealer omkring landsbyen Mandemarke, Østmøn**

**Mandemarke Bylaug
Juni 2011**

1. Introduktion

Denne rapport er slutrapport for projekt 'Mandemarke Grøn Plan'. Projektet, der er gennemført af Mandemarke Bylaug i perioden 2009-11, har resulteret i naturgenopretning af mosen Tørvelukket nord for landsbyen Mandemarke på Østmøn samt etablering af et rekreativt fællesområde med rasteplads i et gammelt pumpehus ved landsbyens gadekær.

Projektets baggrund

Mandemarke er en landsby på Østmøn. Et lille samfund, langt udenfor lands lov og ret, men med en stor historie og en landskabelig beliggenhed, der overgår meget af, hvad man ellers kan opleve i Danmark.

Mandemarke ligger på kanten af Østmøns unikke naturlandskab. Nabo mod øst er overdrevsområderne Mandemarke Bakker og Høvblege. Klinteskoven rejser sig i højdedragene bagved. 3-4 km. længere mod øst ligger Møns Klint, Danmarks største naturattraktion. Klintholm Gods og dets herregårdslandskab er nabo mod nord og vest. Og mod sydøst falder landskabet ned mod Østersøen, med Danmarks bedste havudsigt og et landbrugslandskab, der med sin blokudstyknings fortæller en vigtig historie om landboreformerne omkring år 1800.

Landsbyen og landbrugslandet er udpeget som kulturmiljø i Kulturarvsatlas Møn fra 2006. Landskaberne omkring byen rummer så enestående naturværdier, at de formentlig om nogle år vil opnå nationalparkstatus. Mandemarkes beboere er glade for deres by, de er stolte af byens historie og superbrugere af den omgivende natur, og de vil gerne dele det med de mange gæster, som hvert år besøger Østmøn.

Lige nord for landsbyen ligger mosen Tørvelukket, som ejes af staten. Mosen afvander en del af Klinteskovens bakkeland, og sendte tidligere vandet i en bæk – Møllebækken – mod syd / sydvest under landevejen, gennem byens gadekær og videre ned mod udløbet ved Klintholm Havn. I dag er mosen ved at gro til, og bækken er rørlagt sydvest for byen. Ved gadekæret ligger et forfaldent pumpehus. Mosen, pumpehuset og gadekæret har en betydningsfuld fortid, men Mandemarke-boerne har også blik for, at lokaliteterne rummer muligheder for at blive brugt til nye, spændende formål. Til glæde for såvel Østmøns mange sommergæster som for borgerne selv.

Mandemarke Bylaug fostrede derfor i vinteren 2008-09 den idé, at man – ved naturgenopretning og landskabelig sammenknytning af landskabsområderne umiddelbart nord og vest for landsbyen – kunne berige natur og kulturmiljø, skabe nye oplevelsesmuligheder for borgere og turister og etablere en 'portal' til Østmøns unikke naturområder for gæster udefra. En initiativgruppe under bylauget påtog sig at formulere en projektbeskrivelse og undersøge, om der kunne findes ekstern finansiering til at gennemføre et sådant projekt. Det blev til projekt 'Mandemarke Grøn Plan', og det lykkedes at skaffe penge til det. I perioden 2009-11 blev projektet gennemført. De nye anlægsarbejder i Tørvelukket og ved gadekæret blev indviet den 18. juni 2011.

I denne rapport beskrives projektets idéer og mål, projektets forløb og resultater samt dets effekter for lokal-samfundet Mandemarke og Østmøns beboere og sommergæster.

Mandemarke Grøn Plan står som eksempel på, at selv små og økonomisk svage græsrodsorganisationer som Mandemarke Bylaug kan gennemføre større anlægsprojekter, hvis de bliver støttet heri. Uden projektets sponsorer, rådgivere og leverandører ville projektet ikke have været muligt. Mandemarke Bylaug vil derfor gerne sige tak til EU's Landdistriktsprogram, Fødevarerministeriet, Naturstyrelsen, Friluftsrådet og Vordingborg Kommune for økonomisk støtte, til projektets rådgivere NIRAS A/S og arkitekterne Lykke & Nielsen, samt til de håndværker- og leverandørfirmaer, der har udført de konkrete anlægs- og formidlingsopgaver. Det er følgende: Poda Hegn, entreprenør Bo Rasmussen eftf., murer Ib Søbjerg Hansen, tømrer Combibyg, Glarmester Mads Frederiksen, journalist Niels Sandøe, lærer Niels Peter Andreasen, Barfod skilte, Webdesigner Palle Thilqvist.

Område før sø

Søen bliver gravet

Første spadestik i mose

Det nye vandløb før gadekær

Søen bliver til

Platform bliver til ved sø

Projektets idéer og mål

Projektets steder og elementer

Projektet var fra starten planlagt til at skulle omfatte følgende elementer:

- Naturgenopretning af mosen Tørvelukket.
- Tilgængeliggørelse af Tørvelukket og skabelse af ny, direkte adgang fra Mandemarke til Klinteskoven samt formidling af moseområdets natur- og fugleliv.
- Renovering af arealet ved gadekæret og etablering af et grønt anlæg her – et rekreativt område i bykanten.
- Restaurering af det gamle pumpehus til ny funktion som rasteplads og info-portal til Østmøn.
- Etablering af faunapassage fra Tørvelukket til gadekæret under landevejen.

Projektets idé

Idéen bag projektet opstod som nævnt i Mandemarke Bylaug i vinteren 2008-09. Idéen var, som ovenfor nævnt, at man – ved naturgenopretning og landskabelig sammenknytning af landskabsområderne umiddelbart nord og vest for landsbyen – ville kunne berige natur og kulturmiljø, skabe nye oplevelsesmuligheder for borgere og turister, og etablere en 'portal' til Østmøns unikke naturområder for gæster udefra. På denne måde kunne man *både* bidrage til forbedring af livskvalitet, sammenhold og bymiljø i landsbyen *og* være med til at byde Østmøns mange sommergæster velkommen, og dermed give et bidrag til udvikling af kvalitetsturisme på Østmøn.

Lufffoto af projektområdet før projektets start. Mosen Tørvelukket ses midt i billedet, mellem Klintholmvej og en bevoksning med bl.a. Ellesump. Gadekærsområdet ligger i vejbjøningen til venstre på billedet.

Projektets formål

Projektets formål blev i den oprindelige projektbeskrivelse skildret som følger:

1. At genoprette værdifulde naturområder umiddelbart udenfor Mandemarke, gøre byens omgivelser og samspillet mellem landsby og landskab endnu smukkere, og give adgang til nye, grønne og sundhedsfremmende kvalitetsoplevelser for lokalbefolkningen og turisterne.
2. At skabe et nyt, bynært rekreativt fællesområde til glæde for landsbyens og Østmøns beboere.
3. At skabe en indgangsportal / 'gateway' for besøgende til kulturmiljøet Mandemarke og omegn, til Østmøns naturområder og Geocenter Møns Klint, og dermed berige turisternes oplevelse af området.
4. At styrke det sociale miljø og fællesskabet i landsbyen.

Projektets målgrupper var, som det fremgår af det ovenstående, både de lokale borgere – fra såvel Mandemarke og omegn som hele Østmøn og Vordingborg kommune - og de mange gæster / turister, der besøger området. Blandt turisterne er en vigtig målgruppe den voksende gruppe af cyklende og vandrende. En del af disse kommer fra de mange lystsejlere, der lægger til i Klintholm Havn (regionens største gæstehavn), og hvoraf mange medbringer cykler.

Pumpehus bliver renoveret

Mod øst og gadekær

Det færdige nye pumpehus

Projektets indhold og forløb

Projektets struktur

Af indholdsmæssige og finansieringsmæssige grunde stod det tidligt i projektførløbet klart, at det ville være en fordel at opdele projektet i to klart adskilte, men parallelt forløbende delprojekter:

- **'Naturprojektet'** omfattende naturgenopretning, tilgængeliggørelse og formidling af mosen Tørvelukket nord for landsbyen. Mosen ejes af staten (v. Skov og Naturstyrelsen, nu Naturstyrelsen, herefter benævnt NS).
- **'Kulturprojektet'** omfattende renovering af området ved gadekæret vest for landevejen gennem Mandemarke (der ejes af kommunen), etablering af rekreativt område på arealerne ved gadekæret og ombygning af det gamle pumpehus (der ejes af Klintholm Gods) til rasteplads og info-spot.

De to delprojekter har en tæt indholds- og tidsmæssig sammenhæng, og nogle af formidlingsaktiviteterne er fælles for begge delprojekter. I den følgende skildring af projektets forløb, vil vi derfor gennemgå fasedelingen i projektet på tværs af de to delprojekter, men dog – inden for hver fase – dele beskrivelsen op på de to delprojekter.

Projektets planlagte forløb

Projektførløbet var fra starten planlagt med følgende 6 faser:

1. *Organisation, projektplanlægning og fundraising*
2. *Forudsætninger og grundlag*
3. *Planlægning og projektering*
4. *Gennemførelse af de nye tiltag / anlæg*
5. *Udarbejdelse af formidlingsmateriale*
6. *Indvielse, projektafslutning, efterfølgende drift*

Projektets realiserede forløb

Projektet er stort set forløbet som planlagt i projektbeskrivelsen af juni 2009. Den største afvigelse fra den oprindelige projektplan er en tidsmæssig forskydning. Hvor projektet oprindeligt var planlagt med afslutning i eftersommeren / efteråret 2010, blev projektarbejdet forsinket, så det først afsluttes her i sommeren 2011. Der har været forskellige – og i øvrigt gode – grunde til forsinkelsen. De vil blive gennemgået i det følgende.

Projektet er forløbet som følger:

1. ORGANISATION, PROJEKTPLANLÆGNING OG FUNDRAISING. (1. halvår 2009).

Projektidéen opstod i Mandemarke Bylaug i vinteren 2008-09, dels p.g.a. stigende utilfredshed med gadekærsområdets forfald, dels fordi landsbyboerne kunne se muligheder for kvalitetsforbedring af landsbyens omgivelser ved naturgenopretning af Tørvelukket. Gamle landsbyboere kunne berette om, hvordan der i gamle dage havde været en sø på moseområdet og et langt rigere dyre- og planteliv.

Ved bylaugets ekstraordinære generalforsamling i marts 2009 blev der nedsat en initiativgruppe, der påtog sig at undersøge, om der kunne rejses midler til at gennemføre et sådant projekt. I løbet af foråret 2009 blev idéerne udmøntet i en konkret projektbeskrivelse. Ekstern støtte var et must, da bylauget ikke selv råder over midler, ud over en beskedne kassebeholdning på nogle få tusinde kr. Mulighederne for ekstern støtte blev derfor undersøgt, hvilket førte til opdeling af det overordnede projekt i de to ovennævnte delprojekter og

udformning af en fundraising-strategi for hver af dem. Der blev herefter udarbejdet og indsendt ansøgninger til de relevante finansieringskilder.

I efteråret 2010 blev der opnået tilsagn på alle ansøgninger undtagen én, nemlig EU Landdistriktsmidlernes Natur- og miljøpulje (administreret af FødevarerErhvervs Tønder-kontor), som var søgt om et betydeligt tilskud til Naturprojektet. Denne ansøgning blev ikke afvist, men blot ikke prioriteret i Tønder-kontorets første bevillingsrunde. Selv om Kulturprojektet faktisk var gennemfinansieret allerede i oktober 2009, måtte anlægsaktiviteterne i dette projekt afvente den færdige finansiering af Naturprojektet, da det var vigtigt for likviditeten i projektet, at begge delprojekter kørte efter en fælles tidsplan. Bevilling fra Tønder-kontoret indløb kort før jul 2009.

2. FORUDSÆTNINGER OG GRUNDLAG. (1. kvartal 2010)

Selv om anlægsaktiviteterne måtte afvente finansiering af Naturprojektet, påbegyndtes arbejdet på en række forudsætninger for både Natur- og Kulturprojektet allerede i eftersommeren 2009. I begyndelsen forløb projektarbejdet direkte under bestyrelsen for Mandemarke bylaug, men efter endt finansiering blev der nedsat en egentlig styregruppe - med repræsentanter for Mandemarke Bylaug og lokale repræsentanter for bevilligende myndigheder og organisationer (Vordingborg Kommune, Skov og Naturstyrelsen, Friluftsrådet). Styregruppen tilknyttede NIRAS A/S til projektet som proces- og udviklingskonsulent. Styregruppen holdt sit første møde i februar 2010.

Arbejdsopgaverne i denne fase omfattede (for begge delprojekter):

- Registrering af fysiske forhold.
- Indsamling af forudsætningsmateriale (kort og dokumenter).

Desuden, i *Naturprojektet*:

- Undersøgelse og analyse af naturindhold og landskabsværdier i de berørte arealer – problemer og udviklingsmuligheder. Undersøgelse af naturindhold udførtes af Vordingborg Kommunes Naturafdeling allerede i sommeren 2009. Analyse af landskabsforhold gennemførtes af NIRAS' landskabsarkitekter som forberedelse til projektering af naturgenopretningstiltag.
- Afklaring af metode til bortskaffelse af opgravet materiale fra udgravning af sø i moseområdet. Den økonomisk og praktisk mest fordelagtige metode var at sprede det opgravede materiale ud på naboens – Klintholm Gods' – marker. Godsejer Peter Scavenius var indforstået med dette, men miljømyndighederne krævede jordbundsundersøgelser som forudsætning for udspreddning. Disse jordprøver blev udført i flere runder i de sidste måneder af 2009. Resultatet var, at miljømyndighederne gav tilladelse til udspreddning af opgravet materiale som jordforbedringsmiddel.

Desuden, i *Kulturprojektet*:

- Gennemførelse af en kort kulturhistorisk undersøgelse af landsbyens og de berørte arealers historie. Registreringen af de fysiske forhold bekræftede, at der ikke var behov for restaurering af selv gadekæret, der er en velfungerende lille sø med god gennemstrømning og et dyre- og planteliv i balance. Der var kun brug for renovering af den ene bred samt fjernelse af gammelt affald. Derimod var der behov for totalrenovering af det gamle pumpehus.
- Undersøgelsen af landsbyens kulturhistorie var planlagt udført af Musée.dk (Vordingborg Museum), men det viste sig, at journalist Niels Sandøe havde oparbejdet et meget omfattende materiale om Mandemarkes kulturhistorie, som overflødiggjorde museums-undersøgelsen. I stedet blev der indgået aftale med Niels Sandøe om bearbejdning af hans materiale til anvendelse i de formidlingsprodukter, der indgår i projektet.

3. PLANLÆGNING OG PROJEKTERING. (1. halvår 2010).

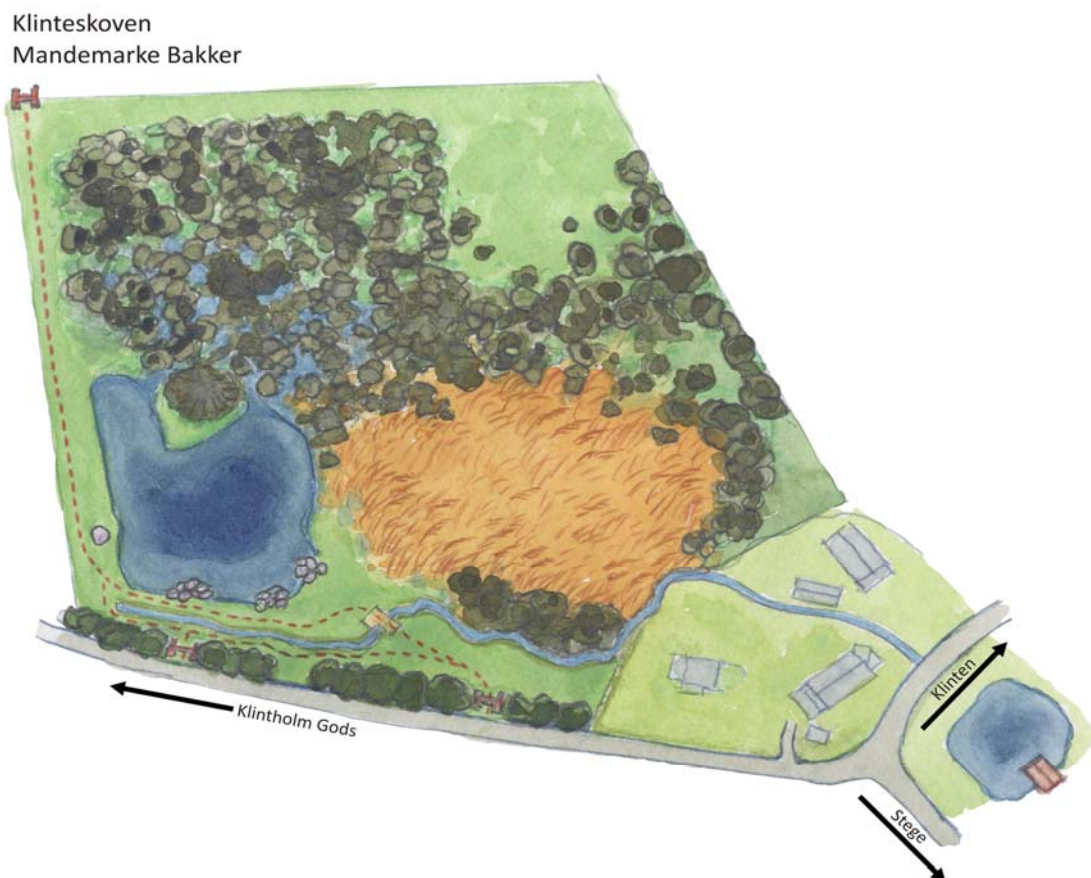
Detailplanlægning af projektet og projektering af dets anlægsaktiviteter påbegyndtes i vinteren 2009-10, og foregik samtidig med udarbejdelsen af et meget omfattende notat med titlen 'Projektbeskrivelse og oplæg

vedr. nødvendige tilladelser og dispensationer'. Notatet dækker begge delprojekter, da de ansvarlige myndigheder insisterede på at modtage ansøgninger om div. dispensationer og tilladelser til begge projekter samtidig. Især Naturprojektet krævede et langt mere omfattende tilladelses- og dispensationsarbejde end forudset. Der krævedes dispensationer og tilladelse fra Miljø-, Vand- og Planmyndighederne samt fra Fredningsmyndighederne. Selv om tilladelserne til Kulturprojektet viste sig at være særdeles enkle - der var ikke behov for en landzonetilladelse, og m.h.t. ombygning af pumpehuset kunne vi nøjes med en anmeldelse af byggeriet - måtte Kulturprojektet altså endnu en gang afvente Naturprojektet.

På dette tidspunkt blev der også indgået aftaler med Mandemarkes 'nabo', godsejer Peter Scavenius, Klintholm, om de dele af Mandemarke Grøn Plan, som berører Klintholms ejendom. For Kulturprojektet blev der indgået aftale om ombygning og lån af pumpehuset, der ejes af Klintholm (resten af gadekørsområdet er 'gadejord', ejet af almenvellet v. Vordingborg Kommune).

Desuden, i *Naturprojektet*:

- Udarbejdelse af overordnet skitse til landskabsplan for Mandemarke og dens omgivelser, herunder tilslutning til stier etc.
- Naturgenopretningsplan for mosen Tørvelukket samt projektering af genskabelse af en sø på ca. 2.500 m², incl. opgravning, bortkørsel og deponering af jord samt hegning og tilgængeliggørelse (trampesti langs mosens vestkant og nordkant, og videre over arealerne bag mosen til Klinteskov).

Plan for den naturgenoprettede mose, med den retablerede sø nederst til venstre, den resterende rørskov til højre (øst) herfor, Ellesumpen øverst og den nygravede Møllebæk tværs over den sydlige del. Tegning: Niels Peter Andreasen

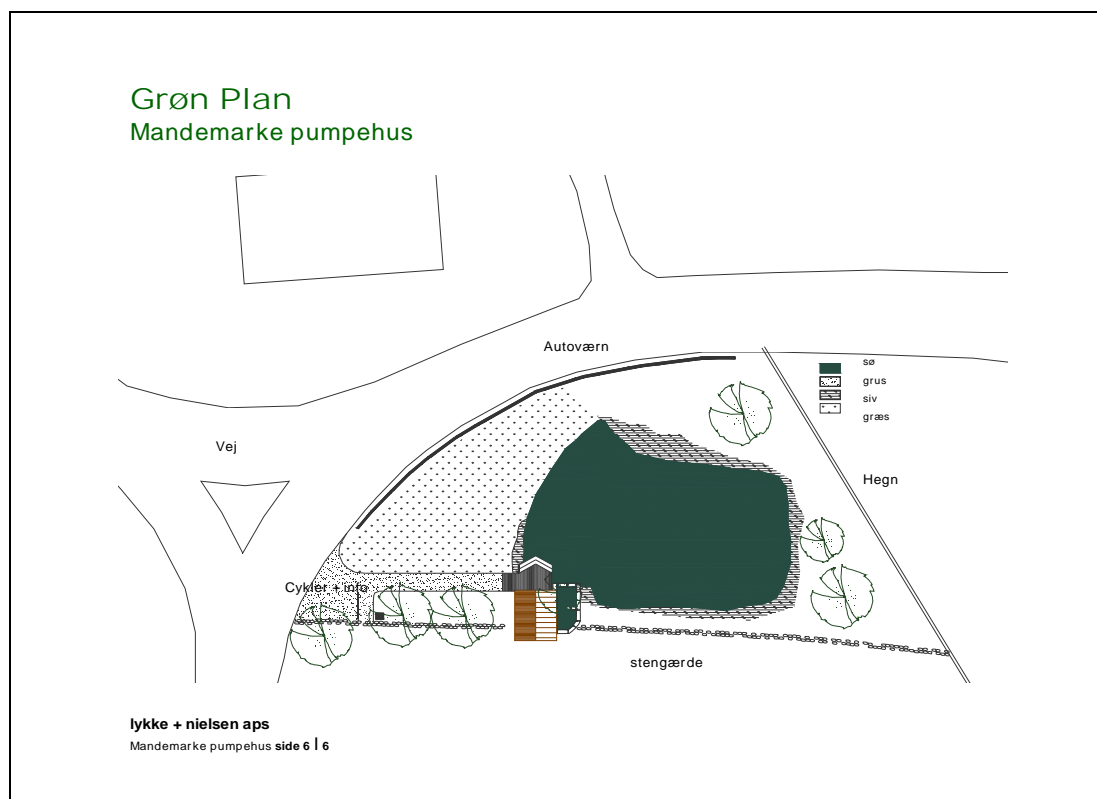

I forb. m. planlægning af den nye sø viste vandløbsundersøgelser, at vandtilløb til moseområdet fra nord sandsynligvis bestod af drænvand, som man af naturhensyn ikke ønskede ledt gennem den nye sø. Det blev derfor besluttet at anlægge en ny 'bæk' mellem søen og landevejen til afledning af drænvandet. Den nye bæk munder ud i Møllebækken syd for rørskoven og leder vandet til gadekæret.

- Projektering af genskabelse / udgravning af et hidtil rørlagt stykke af Møllebækken på de to private parceller lige nordøst for landevejen (og gadekæret). Faunapassage under landevejen blev planlagt med ovennævnte udgravning af bækken frem til passage under landevejen samt rensning af rørføringen under landevejen;
- Formidlingsplan vedr. nye og gamle naturværdier i den naturgenoprettede mose incl. skråskilte ved indgangen til området, boardwalk med display, der viser naturtyper ved den nye sø, brochure og hjemmeside.

Desuden, i **Kulturprojektet**:

- De konkrete planlægnings- og projekteringsopgaver, der blev udført med assistance fra NIRAS og Arkitektfirmaet Lykke & Nielsen, Stege, omfattede følgende:
- Plan for det bynære rekreative område med rasteplads ved gadekæret – renovering af arealerne ved gadekæret, udarbejdelse af beplantnings- og 'møblerings'-plan;
- Projektering af restaureringen af det gamle pumpehus og indretning af dette til overdækket rasteplads;
- Formidlingsplan for stedet som informationsspot og 'gateway' til Mandemarkeområdet og Østmøn incl. skråskilt, plancher til pumpehuset, brochure og hjemmeside.

Plan over gadekærsområder, med beplantning, grønning og adgang til det renoverede pumpehus.

4. GENNEMFØRELSE AF DE NYE TILTAG / ANLÆG. (2. halvår 2010 - 1. halvår 2011).

De ovennævnte planer og projekter blev ført ud i livet, men igen med en vis forsinkelse p.g.a. Naturprojektet. De sidste tilladelser forelå først i slutningen af oktober 2010, og da anlægsfasen skulle påbegyndes, blev det - af likviditetsmæssige og praktiske / anlægstekniske årsager, og ikke mindst fordi det var vigtigt at 'komme i jorden' og gennemføre udgravningen af den nye sø mv. i Tørvelukket før vinteren -

besluttet at starte med Naturprojektet. Selv om jordarbejder o. lign. kunne gennemføres ved gadekæret i forlængelse af arbejderne i Tørvelukket, måtte ombygningen af pumpehuset udskydes til efter frostperioden i foråret 2011.

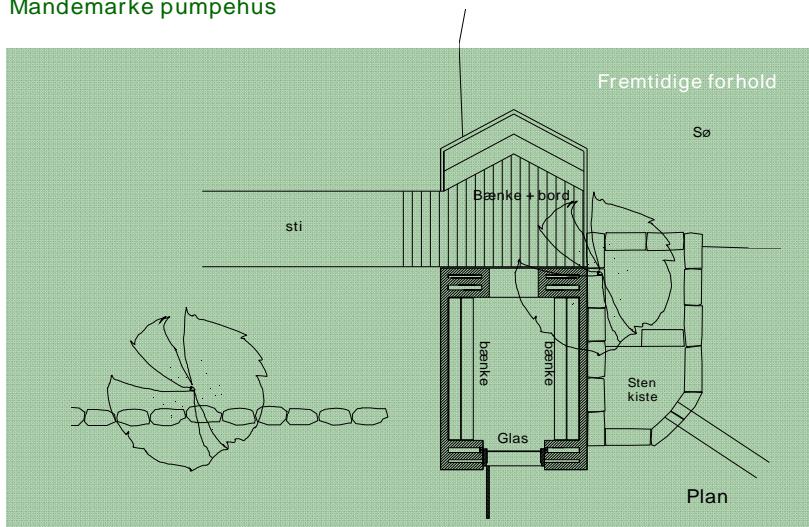
Anlægsarbejder i **Naturprojektet** har omfattet:

- Naturgenopretning af Tørvelukket incl. oprensning og genskabelse af sø på ca. 2.500 m² og delvis planering og tilsåning af landarealerne.
- Udgravning af den nødvendige nye bæk til omledning af drænvand udenom den nye sø.
- Gennemførelse af udgravning af Møllebækken på stykket lige nord for landevejen samt gennemførelse af midlertidig løsning vedr. faunapassage under landevej.
- Tilgængeliggørelse af området via trampestier langs mosens vestlige og nordlige kanter (den østlige del skal forblive lukket af hensyn til ynglefugle og orkidéer) samt videre over Mandemarke Bakker til Klinteskoven.
- Kraftig beskæring af levende hegn ud mod landevej for at synliggøre det nye naturområde, etablering af nye hegn og låger af hensyn til afgræsning af området samt tilgængeliggørelse for offentligheden.
- Etablering af 'boardwalk' – kombineret bro over den nye bæk og udsigtsplatform ved den nye sø – med naturinformation på lange skilte på rækværket.

Anlægsarbejder i **Kulturprojektet** har omfattet følgende:

- Renovering af arealet ved gadekæret. Ukrudt og rødder fra vilde buske og småtræer er fjernet, arealet er planeret (sidst på året 2010) og efterfølgende (forår 2011) beplantet med græs. Arealet ved gadekæret kan herefter anvendes til offentligt rekreativt område og udendørs rasteplads, idet styregruppen besluttede, at der - ud over et enkelt info-skilt - ikke er behov for egentlig 'møblering' af eller faste anlæg på arealet. Folk kan slå sig ned med et tæppe el. lign., ønsker man at sidde på en bæk, kan det ske i pumpehuset.
- Restaurering af det gamle pumpehus og indretning af dette til overdækket rasteplads og info-spot / gateway til Østmøn ifølge det i foregående fase udarbejdede restaureringsprojekt.

Grøn Plan Mandemarke pumpehus

lykke + nielsen aps
Mandemarke pumpehus side 4 | 5

Grundplan for pumpehuset som rasteplads samt terrassen ud mod gadekæret (terrassen er dog opført uden den 'spids' ud i vandet, som er angivet på tegningen).

Pumpehusets fundamenter - der var udsat for gennemstrømmende vand - er blevet drænet og befæstiget. Murværket i væggene er blevet renoveret og pudset indvendig. Taget er totalrenoveret med ny

tagkonstruktion, men med genoplægning af de originale teglsten, så bygningen udadtil fremstår som den blev opført i 1930'erne. Døren er - af adgangsmæssige hensyn - blevet flyttet fra det lille hus' vestgavl til østgavlen, idet døråbningen mod vest dog er opretholdt med et isat vindue af hensyn til kulturhistorien og den gode udsigt. Foran pumpehuset mod øst, og som adgang til dette, er der opført en træterrasse med adgang fra en 'trampesti' fra Busenevej til pumpehuset.

5. UDARBEJDELSE AF FORMIDLINGSMATERIALE (1. halvår 2011).

Der er som planlagt fra projektets start udarbejdet et formidlingsmateriale, som er nødvendigt for at stedet – eller rettere: stederne - kan fungere som 'indgangsportal' til Mandemarle og Østmøn. Der er tale om følgende formidlingstiltag fælles for Kultur- og Naturprojektet:

- En brochure i alm. turistbrochureformat (10x21 cm, brochuren er på i alt 12 'sider' i dette format), der fortæller om Natur og landskab omkring Mandemarle, herunder om Tørvelukket, om landsbyens kulturhistorie og Mandemarle i dag samt om projekt Mandemarle Grøn Plan.
- En hjemmeside (www.mandemarle.dk), der bygger på journalist Niels Sandøes omfattende kulturhistoriske materiale. Hjemmesiden kombinerer muligheden for hurtigt overblik og adgang til de oplysninger, den enkelte bruger ønsker, med mulighed for udvidelse med alt det materiale om Mandemarle-området natur- og kulturhistorie, som kan komme til fremover. Et erfarent bylaugs-medlem har påtaget sig at være webmaster.

Hertil kommer, for **Naturprojektet**:

- 2 skråskilte med brochureholdere, placeret ved to af indgangene til moseområdet. Skiltene viser et kort over mosen - hvor man må færdes, hvad man kan opleve – samt en kort introduktion til projekt 'Mandemarle Grøn Plan';
- Et 2 + 2 m. langt og 30 cm. højt 'display' / skråskilt monteret ovenpå rækværket på 'boardwalken' (udsigtsplatform ved den nye sø), som viser billeder af og navne på naturtyper, plante- og dyrearter, som man kan opleve i det naturgenoprettede moseområde.

Hertil kommer, for **Kulturprojektet**:

- Plancher (2 stk.) til ophængt i det restaurerede pumpehus, med informationer om landsbyen, dens historie, kulturmiljø og omgivelser, med kort over landsbyen.
- Et skråskilt med brochureholder ved Busenevej, hvor der går sti ned til pumpehuset og hvor det er naturligt at parkere cykler. Skiltet introducerer til gadekærsområdet og pumpehuset samt til landsbyen Mandemarle (med kort over byen).

6. INDVIELSE, PROJEKTAFLUTNING, EFTERFØLGENDE DRIFT. (Fra sommer 2011).

De nye anlæg i og omkring Mandemarle - der trods tidsforskydninger undervejs er blevet gennemført i nøje overensstemmelse med den oprindelige projektplan - blev indviet ved en lille højtidelighed lørdag den 18. juni 2011.

På samme tidspunkt (juni-juli 2011) blev projektrengskabet og denne slutrapport færdiggjort og indsendt.

M.h.t. den efterfølgende drift er der truffet følgende aftaler:

- Mandemarle Bylaug vedligeholder arealerne omkring gadekæret inkl. græsslåning.
- Naturstyrelsen, der er jordejer i Tørvelukket, driver og vedligeholder det naturgenoprettede moseområde incl. hegning, afgræsning og, om nødvendigt, høslet og befæstigelse af trampestier i området.

Afvielser fra den oprindelige projektplan til den realiserede plan

Overordnet må det konstateres, at projektet stort set er gennemført som det oprindelig blev planlagt – bortset fra den tidligere nævnte forsinkelse af gennemførelsen af flere af projektfaserne. Ud over tidsforskydningen er der kun sket små justeringer hen ad vejen, og alle har været naturlige tilpasninger til det praktisk mulige, da anlægsprojekterne skulle detailplanlægges og udføres.

Der er i 2010 gennemført en budgetændring i begge delprojekter. Den skyldes ikke indholdsmæssige ændringer i projektet, men afklaring af et uafklaret punkt i den oprindelige projektplan for Naturprojektet (om bortgravet jord i forb. m. reetablering af sø i Tørvelukket kunne udsprede på naboejendommens marker, eller skulle fjerneponeres). Der blev i denne sammenhæng gennemført mindre ændringer af også andre budgetposter – også i Kulturprojektet - foranlediget af, at vi samtidig havde fået tilbud ind på de udbudte anlægsopgaver. Budgetændringerne betød hverken ændringer i projektets indhold eller væsentlige ændringer i udgifternes fordeling. Budgetændringerne er godkendt af alle bevillingsgivere.

Herudover består den væsentligste afvigelse fra den oprindelige projektplan som nævnt i, at projektets tidsplan er blevet forskudt flere gange undervejs, specielt på følgende punkter:

- Den endelige igangsættelse af projektet blev udsat til starten af 2010 p.g.a. forsinket finansiering fra FødevarerErhvervs Natur-pulje.
- Afklaring af spørgsmålet om deponering af opgravet materiale fra den nye sø trak ud, da de nødvendige tilladelser krævede jordprøver mv.
- Indhentning af øvrige nødvendige tilladelser og dispensationer efter udarbejdelse af notat desangående i foråret 2010 trak ud over sommerferien og langt hen på efteråret p.g.a. travlhed og sommerferiepause hos visse af de ansøgte myndigheder.
- Hensyn til vejrforhold betød, at anlægsarbejder på Kulturprojektet herefter måtte udskydes til foråret 2011.

Der blev i efteråret 2010 opnået tilladelse fra tilsagnsgiverne til forlængelse af projektperioden til (for den korteste frists vedkommende) august 2011. (Projektet var oprindeligt planlagt færdigjort i efteråret 2010). Det skal understreges, at tidsforskydningen er sket af gode grunde og, hvilket er vigtigst, ikke har haft indflydelse på virkeliggørelsen af projektets idéer, målsætninger og planlagte aktiviteter. Forsinkelsen af projektet har således ikke haft nogen effekt overhovedet på projektets resultater og kvaliteten af disse.

Den store dag og snoren bliver klippet af Claus Jespersen NST

Projektets resultater og effekter

Projektets formål var, som nævnt i kapitel 2, i den oprindelige projektbeskrivelse skildret som følger:

- At genoprette værdifulde naturområder umiddelbart udenfor Mandemarke, gøre byens omgivelser og samspillet mellem landsby og landskab endnu smukkere, og give adgang til nye, grønne og sundhedsfremmende kvalitetsoplevelser for lokalbefolkningen og turisterne.
- At skabe et nyt, bynært rekreativt fællesområde til glæde for landsbyens og Østmøns beboere.
- At skabe en indgangsportal / 'gateway' for besøgende til kulturmiljøet Mandemarke og omegn, til Østmøns naturområder og Geocenter Møns Klint, og dermed berige turisternes oplevelse af området.
- At styrke det sociale miljø og fællesskabet i landsbyen.

Her ved projektets afslutning i juni 2011 kan det konstateres, at projektet faktisk i alt væsentligt har opfyldt de oprindelige mål:

Der er, via *Naturprojektets* naturgenopretningstiltag i Tørvelukket, utvivlsomt skabt ny natur med store, kvalitative potentialer. Den fulde udfoldelse af disse potentialer vil selvfølgelig først vise sig i løbet af nogle år – men det er faktisk overraskende, at vi allerede – kun ½ år efter at den nye sø er blevet udgravet – har kunnet iagttage nye dyre- og plantearter i mosen. Det lover godt for den øgede diversitet.

Det er ligeledes tydeligt for enhver, der kører forbi, at åbning og genopretning af moseområdet – og igen ikke mindst den nye sø – har skabt et endnu smukkere samspil mellem landsbyen og den omliggende natur end tidligere. Området er blevet indbydende for såvel lokale som turister, der ønsker nye oplevelser. Allerede nu har offentligheden har taget det nye område til sig.

Ved gadekæret er det, via Kulturprojektet, lykkedes at skabe et nyt, bynært rekreativt fællesområde. Også her er de nye brugere begyndt at komme. Allerede her ved turistsæsonens start ser det ud til, at den planlagte 'indgangsportal' til kulturmiljøet Mandemarke og omegn og til Østmøns naturområder kommer til at være velfungerende. Ingen tvivl om, at denne funktion vil bidrage til at styrke turismens infrastruktur på Østmøn, og dermed det østmønske turisterhverv. Det er i sagens natur meget vanskeligt at anslå omfanget af disse effekter – men at de ER der, og at de vil øges med årene, føler vi os i Mandemarke Bylaug ikke i tvivl om.

Kulturprojektet har, som planlagt, støttet de følgende højt prioriterede strategielementer og mål i LAG Vordingborgs Udviklingsstrategi:

- At støtte 'det hele liv' på landet samt at skabe attraktive levevilkår for nuværende og kommende beboere: Ved at skabe tilbud om flere kvalitetsoplevelser indenfor natur og landsbymiljø, som de fleste netop er kommet til Mandemarke på grund af, er der skabt mulighed for et rigere fritidsliv, og bedre hverdagsliv for beboerne.
- At skabe vækst og udvikling i landdistrikterne: Projektet bidrager til markedsføring af Østmøns naturattraktioner og med støttefaciliteter for turister, og er dermed med til at forbedre rammebetingelserne for turisterhvevet - ikke mindst 'den lille turisme'.
- Bosætning: Projektet styrker yderligere de kvaliteter, som trækker tilflyttere til Østmøn.
- Erhvervsudvikling og iværksætteri samt turisme: Ved at tilbyde gode rammer og gode levevilkår har projektet øget tiltrækning af de, der kan 'flytte deres virksomhed med sig' til Østmøn. Mandemarke tilbyder gode rammer for etablering af mikrovirksomheder (der er allerede flere). Desuden er rammerne for turisterhvervet forbedret.
- Landsbyudvikling: Er projektets hovedemne. Projektet har, gennem renovering af områder og bygninger i og omkring landsbyen, været med til at øge dennes attraktivitet for nuværende og kommende beboere. Projektet har medvirket til kvalitetsforbedring af omgivelserne, skabelse af fællesfaciliteter i landsbyen og - ikke mindst - styrkelse af de sociale netværk og sammenholdet i Mandemarke - et godt udgangspunkt for fortsatte udviklingsaktiviteter i og omkring landsbyen.